

VZNIK POZEMKOVÉHO VLASTNICTVÍ CIVITAS ROMANA - ORIGINS OF ESTATE PROPERTY CIVITAS ROMANA

MIROSLAV FRÝDEK

Masaryk University, Faculty of Law, the Czech Republic

Abstract in original language:

Příspěvek pojednává o vzniku pozemkového vlastnictví města Říma. Na jeho počátku stojí legenda o založení Říma, která je konfrontována s vědeckými poznatky o osídlování "území sedmi pahorků". Státní pozemkové vlastnictví Říma je spojeno se sulcus primogenius - první brázdou, která naznačila budoucí hranice města, a je označována jako pomerium. V příspěvku je rozebrána etymologie pomeria a jeho nábožensko - právní problematika, kdy se z náboženského vymezení stal právní základ státní suverenity (státní území) a ochrany římských občanů.

Key words in original language:

Pomerium; sulcus primogenius; římské právo; vlastnictví.

Abstract:

This paper deals with origins of estate property of town Rome. At the beginning there is a legend about foundation of Rome and it is confronted with the scientific researches about the settlement of "seven hills of Rome". The state estate property of Rome is connected with sulcus primogenius - first furrow that marked future limits of the town and that is called pomerium. The article analyses the etymology of pomerium and its religious and legal aspects and the moment when the religious delimitation became the origin of state sovereignty (state territory) and the protection of Roman citizens.

Key words:

Pomerium; sulcus primogenius; Roman law; proprietorship

Úvod

Téma tohoto příspěvku doufám ctí zadání pořadatelů konference COFOLA 2009, neboť jsem si z témat jednacích sekcí, ze kterých si bylo možno vybrat, vybral jednací sekci s vypsáním tématem "Nabývání majetku státem". Předpokládám, že v této jednací sekci bude převaha příspěvků z právního odvětví správního popř. občanského, ale z oboru právních dějin, resp. římského práva příspěvků moc nebude, a přesto bych nechtěl, aby byl starověký Řím a jeho právo opomenuto, neboť jeho myšlenkové bohatství je i do dnešních dnů studnicí inspirace a nedostižným vzorem moci zákonodárné.

Jak napovídá název příspěvku, "Vznik pozemkového vlastnictví civitas Romana", je jeho meritem první nabytí pozemkového vlastnictví civitas Romana - tedy to, co bylo uvnitř tzv. sulcus primogenius - první brázdy, kterou dle legendy vyoral Romulus s pomocí pluhu taženého bílou krávou a bílým volem, čímž naznačil hranice města, jenž bylo po něm pojmenováno. Příspěvek se zaměřil na první nabytí území - pozemku, na kterém se rozkládal Řím.

Založení či zakládání Věčného města?

Tradiční datum založení Říma je rok 753 př.n.l. Na to, jak byl Řím založen existuje dostatek jak pramenného materiálu, např. Dějiny Tita Livia a Tacitovy Letopisy, ale také archeologický materiál - vykopávky, které nás spravují o prvních počátcích Říma. Při psaní tohoto příspěvku mám neustále na paměti slova Liviova: "Taková shovívavost se dává starobylým časům, aby mísily lidské počátky měst s božskými a činily je tak vznešenějšími"¹. Legendu o založení Říma chci konfrontovat s vědeckými poznatky o vzniku Říma, ale po konfrontaci legendy a vědecké hypotézy stejně dojdeme k závěru, že rámec vytvořený legendou se stal podkladem pro právní úpravu.

Vznik Říma je v římské tradici brán jako jednorázové založení a zprávu o tomto založení nám např. podává Titus Livius, Marcus Terentius Varo (Varovo dílo Římské starožitnosti se nedochovalo, ale je velice často citováno, Varo je i autorem roku 753, jako roku, kdy byl založen Řím). Z řecky píšících autorů, kteří podávají zprávu o jednorázovém založení Říma je to Dionysios z Halikarnassu a Diodoros Sicilský. Základem založení Říma bylo tzv. pomerium - jeho etymologii nám velice podrobně podává Livius ve svých Dějinách I. 44, dále je o něm v Liviových Dějinách zmínka v I. 26, II. 52. V Tacitových Letopisech je to pak v XII. 23 a 24. Dále se o pomeriu resp. o právní platnosti pomeria dovídáme od Cicerona v jeho Předtuchách a výstrahách (De divinatione) II. 35. Dále je zmínka o pomeriu ve Varrově Lingua Latina V. 33, a také Dionsyos z Halikarnassu se zmiňuje o pomeriu ve fragmentu IV.13. Co se týká pomeria, tak jsou o něm publikovány např. studie profesora Rolanda G. Kenta z Pensylvánské univerzity - The etymological meaning of pomerium², nebo také studie Samuela Balla Platnera (kompletace a revize Thomas Ashby)³ a také studie Williama Smithe⁴.

Legenda o založení Říma je tedy taková, že dvojčata Romulus a Remus po té co vyvrátili moc Amulia v městě Alba Longa a předali moc Numitorovi, tak je přepadla touha založit město na místě, kde byli pohozeni a vychováni a s sebou odvedli nadbytek lidu albanského a latinského⁵. Tam také, po známé rozepři mezi bratry, založil Romulus nové město a obřadně jeho nové hranice naznačil první brázdou - sulcus primogenius - tedy pomeriem. Tedy legenda je taková, že Romulus došel do liduprázdého údolí mezi sedmero pahorky, kde protékal Tiber a tam se se svým průvodem usadili a byl založen Řím.

Proces vzniku Říma jak dokazují archeologické vykopávky a archeologické nálezy tak jednorázový, jak jej líčí legenda, nebyl. Co se týká vzniku Říma, tak je jeho vznik označován termínem synoikismus. Synoikismus pochází z řeckého výrazu synoikismos (-mu), podle athénské tradice spojení autonomních státeků v Attice ve státní jednotu kolem hradu Kekropie (Akropolis), na jejímž úbočí vyrostlo město Athény⁶. Různí archeologové a vědci předkládají několik hypotéz datace vzniku osídlení v místech, kde je starověký Řím, např. H. Müller - Karpe klade počátek osídlení do počátku 10. století př. n.l., M. Pallotino do poslední čtvrtiny 9. stol. a E. Gierstad do první poloviny 8. století. Synoikismus Říma měl pět

¹ Livius. Dějiny I.: Nakladatelství Svoboda, 1971, přeložil Pavel Kucharský a Čestmír Vránek, str. 40

² dostupné na adrese:

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/secondary/journals/TAPA/44/Pomerium*.html

³ dostupné na adrese

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Places/Europe/Italy/Lazio/Roma/Rome/_Texts/PLATOP*/Pomerium.html

⁴ dostupná na adrese:

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/secondary/SMIGRA*/Pomoerium.html

⁵ Livius. Dějiny I.: Nakladatelství Svoboda, 1971, přeložil Pavel Kucharský a Čestmír Vránek, str. 47

⁶ kolektiv autorů: Slovník antické kultury, Nakladatelství Svoboda, 1974, str. 59,1 heslo synoikismos

základních fází: 1) nejdříve byl osídlen pahorek Palatinus - kde je nejstarší římská svatyně. Toto osídlení vzniklo sloučením osad pastevců, avšak pohřebiště bylo mimo území. Na Palatinu byla uctívána bohyně pastevců Pales a 21. dubna (což je i datum, kdy byl podle legendy založen Řím) se konaly slavnosti na její počest. Tyto slavnosti se nazývaly parilia. 2) druhou fází bylo tzv. Septimontium - neboli spojení sedmi osad na čtyřech pahorcích (jiných a menších než je pozdějších sedm pahorků římských⁷). Zde byly slaveny slavnosti Lupercalia⁸, 3) ve třetí fázi došlo ke spojení pahorků montes a bažin cloes, které byly vysušeny. V této fázi se již dá hovořit o vzniku Říma na sedmi pahorcích. 4) urbanizace, ač se jednalo o vcelku rozlehlé území, které bylo osídleno osadami Etrusků, Sabinů a jiných kmenů, tak teprve usilím a hegemonií v oblasti, kterou získali Etruskové se z této osídlené oblasti stalo město, kterému vládli králové (Etruskové). Začaly se stavět dlážděné ulice, dřevěné domy byly nahrazeny domy s kamenými podezdívkami, vzniká forum Boarium, forum Romanum. vznikají první kamenné chrámy, stavěné podle etruských vzorů, především chrám Iova Kapitolského, okrouhlý chrám bohyně Vesty, kde hořel státní oheň, a chrám bohyně Fortuny. 5) poslední fáze je označována jako civitas - nebo-li vznik městského státu. Z výše uvedeného stručného exkursu vývoje osídlení je zřejmé, jak Řím vznikl, lépe řečeno vznikal. V následujícím textu již budou rozebrány především neprávnické prameny a z nich plynoucí právní úprava vzniku pozemkové vlastnictví městského státu Řím. Jak jsem výše citoval Liviova slova a mísení ryze lidských počátků měst s božskými, tak musím poznamenat, že tato oblast římského práva je snad nejvíce protkána božským právem a jeho normami, tedy částí římského práva označovanou jako fas.

Vznik státního pozemkového vlastnictví

Založením či vznikáním Říma, nám vyvstává otázka "státní suverenity", podle Jellinkovy tzv. tříprvkové teorie je stát tvořen třemi prvky 1) státním územím, 2) obyvatelstvem a 3) státní mocí. Samozřejmě, že tuto novověkou teorii nemůžeme absolutně aplikovat na období vzdáleného starověku, ale přece jen jsme schopni ji aplikovat na vznik Říma; 1) státní území římské vzniklo vyoraním první brázdy - sulcus primogenius, tím se nový městský stát - civitas vydělil oproti ostatním městským státům (Lavinium, Alba Longa aj.) a tím vzniklo "římské státní území" a tím tedy vzniklo i první pozemkové vlastnictví státu, 2) obyvatelstvo - to je dle legendy o založení složeno z Albanů a Latinů, kteří odešli z Lavinia a Alby Longy a přidali se k dvojčatům Romulovi a Removi a stali se tak prvními občany Říma - tedy Římány, a konečně 3) státní moc byla vykonávána prvním králem - Romulem, který jak praví Livius ve svých Dějinách I.8 dal obci ústavu, neboť jen zákony mohl lid srůst v tělo jednoho národa a proto jim dal právní řád⁹.

Tato brázda, kterou Romulus vyoral a tím vyznačil polohu města se nazývá pomerium. Pomerium je posvátná hranice starověkých sídlišť, která oddělovala "svět", který je pod ochranou bohů a svět, kde jsou obyvatelé bez božské ochrany. Později se toto pomerium stalo

⁷ Grant.M.: Dějiny antického Říma, Nakladatelství BB Art, 1999, str. 28 - 29

⁸ Lupercalia (-ií), slavnost konaná 15. února na počest boha Fauna jako ochránce stád před vlky. Jeho kněží, zvaní Luperkové, očisťovali pastýře a stáda. Očistu konali symbolicky u dvou mladíků, kterým na čele dotykem obětínoho nože udělali krvavé znamení, očistili skvrnu vlnou a očisťování se zasmáli. Obřad měl očistit pastýře a stáda a přinést plodnost a úrodnost. Luperkové pak rozřezali kůže obětovaných zvířat na řeménky, oděli se jen kozlími kůžemi a běhali po svahu Palatina, kde byla jeskyně (luperkál), zasvěcená Faunovi. Každého na potkání mrskali „pro štěstí“. Zejména ženy vyhledávaly setkání s kněžími, neboť věřily, že tím získají štěstí a plodnost v manželství; zdroj Kolektiv autorů: Slovník antické kultury, Praha, Svoboda 1974, heslo „lupercalia“ (ií).

⁹ Livius. Dějiny I., Nakladatelství Svoboda, 1971, přeložil Pavel Kucharský a Čestmír Vránek, str. 50

nejenom nábožensko-ochranou hranicí, ale také hranicí právní (např. za pomeriem nebylo možno aplikovat provokační právo a také zde tribunové lidu nemohli použít své právo intercesse). Tato posvátná hranice Říma znázorňovala prakticky i celou římskou říši, neboť bylo možné v případě velkého rozšíření území posunout i pomerium, na znamení rozšíření říše, to učinil např. Lucius Cornélius Sulla a Gaius Iulius Caesar, Augustus, Nero, Trajan, Aurelián¹⁰. O tomto rozšíření města a tím i posunutí pomeria se dovídáme díky Tacitovým Letopisům XXII. 23: "Bylo usneseno, aby věštění obecného blaha, pětasedmdesát let opomíjené, bylo obnoveno a konáno nadále. Císař (pozn. Claudius) též rozšířil obvod města podle dávného zvyku, který dovoluje těm, kdo zvětšili říši, dále posunout také hranice města. Ale římská vojevůdčové, ačkoli podrobili velké národy, neuplatnili toto právo vyjma Lucia Sullu a zbožněného Augusta."¹¹

Jak je již uvedeno výše, tak etymologii pojmu pomerium nám podává Livius ve svých Dějinách I. 44 a to následovně: "Název pomerium vykládají ti, kdo přihlíží jenom k významu tohoto slova, jako postmoerium, to je záhradbí. Je to však spíše ohradbí, to je místo, které při zakládání měst kdysi Etruskové zasvěcovali pozorování věštných ptáků s určitými mezníky dokola tam, kudy chtěli vést hradbu; měli úmysl, aby se ve vnitřní části nestavěly budovy těsně u hradeb - nyní je obvykle k sobě spojují - a aby také zevně se prostírala nějaká půda nedotčená lidským obděláváním. Tento prostor, který nebylo povoleno obývat, ani orat, nazvali Římané pomerium čili záhradbí, ale ne proto, že byl za hradbou - spíše že hradba byla za ním. Při vzrůstání města vždycky o kolik měly hradby postoupit vpřed, o tolik byly posouvány vpřed tyto posvátné mezníky"¹². Pomerium je tedy dle Liviova popisu vytyčené území města, které bylo přejato od Etrusků, kteří toto území zasvěcovali pozorováním auspicií. Když později nebylo pomerium totožné s hradbami města bylo vytyčeno posvátnými mezníky a při rozšiřování města se vždy posouvaly vpřed i tyto mezníky. O pomerium nám zprávu podává i Tacitus ve svých Letopisech XII. 24: "... poznat počátek založení i obvod města, jak jej ustanvil Romulus. Od Dobytčího trhu (forum Boarium), kde spatřujeme kovovou sochu býka, poněvadž se tento druh zvířat zapřahá do pluhu, byla vedena brázda k označení města (sulcus designandi oppidi coeptus) tak, že zahrnovala veliký oltář Herkulův. Odtud byly v určitých vzdálenostech od sebe zasazeny mezníky na úpatí Palatinského pahorku; u Cosova oltáře, dále u starých kurií, pak u svatyně Larů; Římské náměstí (forum Romanum) však a Capitolium nepřipojil k městu, jak se věřilo, Romulus, nýbrž Titus Tatius. Později byl obvod města podle poměrů rozšiřován. které hranice mu tehdy stanovil Claudius, dá se snadno poznat a je to zapsáno ve veřejných knihách"¹³. O funkci pomerium nebo jak je pomerium překládáno - "uvnitř hradeb" se dovídáme z řeči Marca Furia Camilla vedené proti přesídlení Římanů do Vejí (Livius: Dějiny V. 51 a násl.): " Cožpak i ty druhé posvátné úkony, které vykonáváme pro zkoumání vůle bohů skoro všechny uvnitř hradeb? Na ty máme zapomenout nebo jich nedbat? A kde můžeme konat sněm svolávaný podle skupin rodů - kurií, který obstarává vojenské záležitosti, kde má zasedat sněm setninový, na němž volíme konsuly a tribuny vojenské - leda tam, kde se tak děje odedávna podle zvyku, a to po

¹⁰ viz. poznámka 3, studie S. B. Platnera, dostupná na:

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Places/Europe/Italy/Lazio/Roma/Rome/_Texts/PLATOP*/Pomerium.html

¹¹ Tacitus: Letopisy, Nakladatelství Svoboda, 1975, přeložil Ant. Minařík a Ant. Hartmann, str. 302

¹² Livius. Dějiny I., Nakladatelství Svoboda, 1971, přeložil Pavel Kucharský a Čestmír Vránek, str. 101

¹³ Tacitus: Letopisy, Nakladatelství Svoboda, 1975, přeložil Ant. Minařík a Ant. Hartmann, str. 303

vyzkoumání vůle bohů! I ty přeneseme do Vejí? Anebo se bude národ scházet ke konání sněmů za takových překážek sem, do tohoto města opuštěného od bohů i lidí?"¹⁴

Pomerium mělo svůj vlastní právní režim, které spadalo do augurského práva - *ius augurum*, M.T. Cicero jej ve spise *De divinatione* II. 35 nazývá jako "právní platnost pomeria"¹⁵, neboť jak píše M.T. Cicero v *De divinatione* na stejném místě: "...augurské právo bylo později přece zachovááno a udržováno z důvodů státních, ač se zprvu zakládalo jen na víře v boží řízení"¹⁶

Pomerium jako místní příslušnost magistrátů

Pomerium je náboženská hraniční čára místa, které je předurčeno pro založení města. Římané ji převzali od Etrusků u kterých bylo pomerium vyznačené místo, kde se konala *auspicia*, nebo-li věštění z letu ptáků. Podle legendy i o prvním králi Říma rozhodla *auspicia*. Řím tedy dle legendy, která přešla do právního zakotvení "statutu" Říma bylo místo, kde byla provedena Romulem a Remem *auspicia* a později se stala územím městského státu Řím. Jak píše Smith¹⁷, tak zvyk pomeria byl společný Latinům a Etruskům, jednalo se o zvyk z nejstarších časů, v místech, kde mělo být založeno město. Jakmile jsme se tedy dostaly k založení města, tak vyvstává otázka úřední moci, resp. místní příslušnosti úředníků národa římského neboť, kde je místní příslušnost a působnost, tam je i území, které je pod svrchovanou mocí. Úředník národa římského působil buď ve městě *domi* nebo mimo město *militiae, belli*; hranicí bylo pomerium. Toto rozlišování vyplynulo z původního rázu římské říše jako městského státu. Úřední úkony konané ve městě uvnitř pomeria a v okruhu Říma až do jedné míle, pokládaly se za úkony *civilni - domi*, ostatní pak byly úkony vojenské - *militiae*, i když nešlo jen o válku, nýbrž třeba o akty správní nebo soudní. Označení *militiae* nebo *belli* byly pozůstatkem staré doby, kdy zpravidla působnost římských úředníků mimo město byla rázu vojenského. Toto rozlišování bylo důležité zejména proto, že tribunská *intercesse* a právo *provokační* platilo jen *domi*¹⁸.

Pomerium versus murus

Jak je vyloženo výše, tak pomerium a hradby města Říma nebyly totožné, ale oběma pojímům, pomerium a murus,-i, (m) - hradby, se dostalo stejné právní ochrany. Pomerium byla zjednodušeně řečeno "rýha v zemi" a hradby byly opevněním. Hradby jako hmotná věc dostaly svou právní ochranu a byly v systému římského práva zařazeny do *res sanctae*. Gaius II, 8 : Také *res sanctae*, například hradby a brány, jsou svým způsobem věci božského práva. 9. To však, co je božského práva, není majetkem žádného (člověka)¹⁹. O posvátnosti hradeb se dovídáme i z *Digest* a to z fragmentu *Dig. 1.8.11. Pomponius 2 ex var. lect: Si quis violaverit muros, capite punitur, sicuti si quis transcendet scalis admotis vel alia qualibet ratione. Nam cives romanos alia quam aper portas egredi non licet, cum illud hostile et abominandum sit: nam et Romuli frater Remus occisus traditur ob id, quod murum*

¹⁴ Livius. Dějiny I., Nakladatelství Svoboda, 1971, přeložil Pavel Kucharský a Čestmír Vránek, str. 108

¹⁵ Cicero, M.,T.: *Předtuchy a výstrahy*, Olomouc, VOTOBIA, 1996, 161-162, přeložil Josef Hruša

¹⁶ tamtéž

¹⁷ viz. poznámka č.4, text dostupný na:

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/secondary/SMIGRA*/Pomoerium.html

¹⁸ Groh, V.: *Život v antickém Římě*, Praha, Státní pedagogické nakladatelství, 1967, str. 31 - 32

¹⁹ Gaius: *Učebnice práva ve čtyřech knihách*, Masarykova univerzita, 1981, přeložil Jaromír Kincl, str. 78

transcendere voluerit²⁰, tedy: Každý, kdo násilně poruší hradby, bude potrestán smrtí, stejně tak (bude potrestán) pokud někdo překročí hradby pomocí žebříku či jakýmkoli jiným způsobem. Římským občanům není povoleno odejít z města jinak než branami: jiný způsob opuštění města je považován za nepřátelský a prokletý, neboť se traduje, že Romulův bratr Remus byl zabit neb úmyslně překročil hradby (v místě, kde nebyla brána). Toto překročení bylo vlastně narušení suverenity nového městského státu a trest za toto jednání byla smrt. Je tedy zřejmé, že do právní úpravy i do legendy se dostalo to, že Remus překročil hradby, které tam však nebyly a nemohly být, protože Romulus "teprve" vyoral sulcus primogenius, a oba termíny se postupně smísily, jen pomerium zůstalo místem pro konání auspicií - tedy šlo o specifický výraz, který označoval vyhraničené místo určené ke konání náboženských úkonů a hradby jako to, co bránilo město, byly označeny za res sanctae a tím též spadaly do ius divinum, stejně jako pomerium. K záměně termínů pomerium a murus došlo patrně z důvodu jejich těsného sousedství a stejného účelu - vyhraničení určitého území.

Závěr

Ve výše uvedeném konferenčním příspěvku, v němž bylo pojednáno o pomeriu a místní příslušnosti magistrátů ve starověkém Římě, bylo rozebráno první nabytí územního vlastnictví státem - Římem s paradigmatem jednacích sekcí - nabývání majetku státem. Jelikož meritem příspěvku je starověký Řím a jeho právní úprava tzv. první brázd - sulcus primogenius, jsou zde jiná měřítká na pojem státu a státního území než je v moderní právní vědě. Snažil jsme se skloubit archeologické poznatky o vzniku Říma a ty porovnat s legendou o založení Říma, tak jak je podávána ve starověkých pramenech. Nakonec se ukázalo, že legenda a legendární počátky civitas Romana se promítly i do právní úpravy. Pomerium se v podmínkách římských přeměnilo z etruského prostoru pro konání auspicií do místa ohraničujícího městský stát a tím vnějšímu světu ukazující jeho vydělení oproti ostatním civitas. Městský stát nebyl jen městem a státem v jednom, ale také byl útočištěm pro své obyvatele, které chránily nejenom hradby, ale také bohové, kteří uvnitř města poskytovali ochranu. Jak i v jiných oblastech života tak i zde došlo k posvěštění náboženského orákula a z posvátné hranice pomeria se stala hranice jurisdikce a místní příslušnosti úředníků národa římského.

Literature:

- Groh, V.: Život v antickém Římě. Praha, Státní pedagogické nakladatelství, 1967
- Cicero, M.T.: Předtuchy a výstrahy. Olomouc, VOTOBIA, 1996, ISBN 80-7198-056-0
- Tacitus: Letopisy. Praha, Nakladatelství Svoboda, 1975, přeložili Ant. Minařík a Ant. Hartmann
- Livius. Dějiny. Praha, Nakladatelství Svoboda, 1971, přeložili Pavel Kucharský a Čestmír Vránek
- Gaius: Učebnice práva ve čtyřech knihách, Masarykova univerzita, 1981, přeložil Jaromír Kincl, ISBN 80-210-2196-9

²⁰ latinské znění převzato z <http://www.thelatinlibrary.com/justinian/digest1.shtml>

- kolektiv autorů: Slovník antické kultury. Praha, Nakladatelství Svoboda, 1974
- Pescarinová, S.: Řím, Archeologický průvodce po antickém Římě. Dobřejovice, REBO PRODUCTIONS CZ, s.r.o., 2000, ISBN 80-7234-153-7
- Grant, M.: Dějiny antického Říma. Praha. Nakladatelství BB art, 1999, ISBN 80-7257-009-9
- kolektiv autorů: Antický Řím. Bratislava, Tatran, 1967
- kolektiv autorů: Poklady starobylých civilizací. Praha, Euromedia Group, k.s., 2006, ISBN 80-242-1728-7
- Skřejpek, M.: Ius et religio. 999, Pelhřimov, 1999, ISBN 80-901064-8-X
- Pečírka, J. a kol. Dějiny pravěku a novověku, Praha, 1979
- Pečírka, J., a kol. Dějiny pravěku a starověku, Praha 1979
- Groh, V.: Starý Řím. Praha, Státní pedagogické nakladatelství, 1931
- Groh, V.: Řím, studie o jeho počátcích, Praha, Státní pedagogické nakladatelství, 1923
- Pražák, Novotný, Sedláček: Latinsko - český slovník, Praha 1933
- Hattenhauer, H.: Evropské dějiny práva. C.H. Beck, 1998, 2. vydání, ISBN 80-7179-056-7
- Dobiáš a kol.: Dějiny lidstva od pravěku k dnešku. Římské impérium, jeho vznik a rozklad, Praha. 1936
- www.thelatinlibrary.com
- http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Places/Europe/Italy/Lazio/Roma/Rome/_Texts/PLATOP*/Pomerium.html
- http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/secondary/SMIGRA*/Pomoerium.html
- http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Dionysius_of_Halicarnassus/home.html
- <http://www.archive.org/stream/dionysiouhalikar00dion>
- <http://www.fordham.edu/halsall/ancient/asbook.html>

*Dávid R., Neckář J., Sehnálek D., (Editors). COFOLA 2009: the Conference Proceedings, 1. edition.
Brno : Masaryk University, 2009, ISBN 978-80-210-4821-8*

Reviewer:
Pavel Salák jr.

Contact – email:
frydekjr@volny.cz